

TANULMÁNYOK A TRANSZCENDENSÉRŐL
I.

Eksztázis, álom, látomás

*Vallásétnológiai fogalmak
tudományközi megközelítésben*

Szerkesztette
PÓCS ÉVA

Balassi Kiadó, Budapest
University Press, Pécs
1998

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

Egy dunántúli parasztság asszony álomelbeszélései az 1980-as években*

Az álom újabb néprajzi irodalmában három megközelítési lehetőség kezd kirajzolódni, szemben a téma korábbi elhanyagolásával,¹ sőt, kutathatóságának kétségbevonásával.² Ezek a következők: 1. álmok a *néphit* keretében (álom mint *előjel*), 2. az *irodalmi* és a *népi álomértelmezés* kapcsolata, közvetítő csatornái (álmoskönyvek, álomfelfogás a szólások, közmondások stb. tükrében), 3. *álomelbeszélések és -szimbólumok* (álom mint élmény- és hiedelemtörténetek szervezője).³

Az álomelbeszélések elkülönítését a marginális folklór műfajok között közvetlenül előkészítette a történeti,⁴ irodalmi,⁵ hagiográfiai⁶ és ikonográfiai⁷ források álomelbeszéléseinek vizsgálata, az álommotívum jelentős előfordulása a középkori exemplum,⁸ a protestáns⁹ és ellenreformációs elbeszélő irodalomban,¹⁰ valamint az álmok és látomások szerepének felismerése a családi¹¹ és önéletrajzi elbeszélésekben.¹² Az álom a népi elbeszélés fontos motívuma, több elbeszéléstípusban a cselekmény meghatározó eleme (például a nemzetközi mesekatalógus 517, 725, 1626, 1645 AaTh számai), gyakran keretként szolgál különböző elbeszélő műfajok számára. A szimbolikus álmokat Hallfredur Örn Eiriksson a *mondák* egyik önálló csoportjaként határozta meg, s felhívta a figyelmet arra, hogy az álmok és azok értelmezése egész elbeszélést alkothat.¹³

Az álomelbeszélésekben az egyéni vonások és a társadalmi, kulturális meghatározók sajátos módon ötvöződnek. Az álmok szelektív közvetítése része a társadalmi kommunikációnak, elmondásuk más egyéni elbeszélésformák szabályait követi. Formájuk és értelmezésük az egyszerű tudósítástól a nagymértékben sematizált elbeszélésig széles skálán helyezkedik el. A hivatásos álomértelmezők és az álomértelmezéssel foglalkozó nyomtatott irodalom meghatározó szerepet játszottak a műfaj kialakulásában.

A tanulmányban egy magyar parasztság asszony élőszóval elmondott álomelbeszéléseinek példáján vizsgáljuk az elbeszélésforma tartalmi, szerkezeti, műfaji és funkcionális sajátosságait az életrajzi, társadalmi és kulturális kontextusban.¹⁴ Külön kérdéskört alkotnak az elbeszélésanyag forrásai és történeti rétegei, valamint a szöve-

gek és a világkép kapcsolata. Az elemzésben mindenütt a manifeszt álomtartalmat vesszük alapul, és nem foglalkozunk az álmok, álomszimbólumok értelmezésével, a látens gondolatok feltárásával.

A helyszín

Az asszony születési helye és életének lényegében egyetlen színtere Kiskanizsa, a Magyarország délnyugati részén fekvő Nagykanizsa teljesen falusi jellegű, mintegy nyolcezer lakosú településrésze. A városhoz földrajzilag is szorosan hozzátapadó település lakossága foglalkozásában, nyelvében, szokásaiban és vallásában egészen a második világháborúig megőrizte paraszti jellegét. Az egységes, zárt közösség nemcsak a várostól különült el, hanem némileg a környező falvaktól is. A lakosság szinte kizárólag paraszti életformát élt, az ipari munkások és az értelmiség aránya elenyésző volt. Vallásuk egységesen római katolikus. A közösség zártságát nagymértékben fokozta az endogámia. Az 1950-es évektől kezdve megváltoztak a gazdálkodás formái, az iparban dolgozók száma ugrásszerűen megnőtt, erősödtek az urbanizációs törekvések. A társadalmi szerkezet és a művelődési viszonyok átalakulása következtében az egységes paraszti életforma bomlásnak indult.¹⁵ A hagyományos vallásosság keretei és a vallásgyakorlat megszokott formái az állami korlátozás, majd a II. Vatikáni zsinat intézkedései nyomán jelentős mértékben átalakultak.

Életrajz

Az asszony 1918-ban született. Hatodik, utolsó gyermek volt a családban. Anyja már nem akarta, hogy megszülessék, s felajánlotta Máriának; ebből származtatja későbbi kiválasztottságtudatát. Testvérei közül egy még gyermekkorában meghalt, két bátyja és két nővére érte meg a felnőttkort. Édesapja korán, 1931-ben meghalt, anyja egyedül nevelte tovább az öt gyermeket. Már gyermekkorában nagyon sokat kellett dolgoznia. Hat elemi osztályt és három ismétlőt végzett, az utóbbit háztartási és egészségügyi ismeretek elsajátítására. Apáca szeretett volna lenni, de anyja családi körülményeik miatt nem engedte el. Húszéves korában férjhez ment. Első férje vasutas volt. Egy fia született tőle. Férje részeges, kicsapongó életmódot folytatott, néhány év múlva elhagyta. Másodszor is férjhez ment. Második férje elvált gazdagparaszt volt, aki egy idő után féltékeny lett az első férjére. Földművelésből, zöldség- és gyümölcs-termesztésből éltek. Éjjel-nappal dolgoztak, igyekeztek még több földet szerezni. Két lányuk született. A harmadik gyermek születését az asszony már nem akarta. Ez a gyermek 19 hónapos volt, amikor a második férje egy féltékenységi jelenet után – melynek során felesége megátkozta – egy hónappal, 1950-ben meghalt. A három gyermeket ettől kezdve egyedül nevelte, szűkös körülmények között. Az államosításkor a földek nagy részét elvették tőle. Belépett a téeszbe. A kitelepítések idején helyet adott egy családnak a házában. A beszolgáltatások kapcsán több sérelem érte, meg is

* Az ISFNR 10. kongresszusára (Innsbruck, 1992. július 4–11.) készített előadás bővített szövege. Német változata: *Fabula* 35 (1994), 81–93.

büntették. Fia az 1956-os forradalom idején Budapesten tartózkodott. Legidősebb testvére és édesanyja ugyanabban az évben, 1969-ben halt meg. Azóta fiatalabb lányának családjával lakik együtt, s továbbra is nagycsaládi keretek között, rokonsága közelében él. Lányának férje gyárban dolgozik, kommunista párttag, részeges életmódja miatt állandó családi összeütközések forrása. Többször életveszélyesen megfenyegette. Az asszony 1973 óta nyugdíjas. 1988-ban eltörött a lába, majd meggyógyult, de egészsége megrokkant.

Vallásosság

A családban és az iskolában egyaránt vallásosan nevelték. Testvérei közül már gyermekkorában öt tartották a legvallásosabbnak. Az édesanyjától tanult imádságok között egyházilag nem jóváhagyott szövegek is vannak, ezeket egy idő után nem imádkozta. Anyja tanította arra is, hogy bajban, betegségben szenvedését Jézus szenvedéséhez hasonlítsa. A hittanoktatásból különösen a búcsúk elnyerésére vonatkozó egyházi tanítás hagyott mély nyomot benne. Jelentős ösztönzést adtak vallásosságának a missziók, a prédikációk és a különféle lelki olvasmányok. A vallásos életben később egy fiatalasszony lett a vezetője, aki hozzá hasonlóan apáca akart lenni, és zárdai tapasztalatai is voltak. Második férje halála után belépett a ferences harmadrendbe. Napi imádságait mindig elvégezte, hosszú időn át naponta járt templomba. Szobájában egy Mária-szobor körül kis házioltárt készített, amely előtt hangosan, térden állva imádkozik. Gyakran imádkozik éjjel és munka közben is. Kedvelt imádságai a különféle rózsafüzér-imádságok. A közös, hangos templomi imádság erejében különösen hisz. A kötött szövegek mellett szeret szabadon beszélgetni Máriával és Jézussal. Gyakran tartott kilencnapos böjtöt, újabban szerdán, pénteken és szombaton böjtöl. Ezt a purgatóriumból való majdani megszabadulásáért ajánlja fel. Az élet nehéz helyzeteinek jóra fordulását rendszerint természetfölötti segítségnek tulajdonítja. Különleges adottságait hagyományos környezetében is értékelte. Ha ő jelen volt, jobban ment a munka, „rajtad áldás van”, mondták.

Vallásos életének fontos forrása a búcsújárás, amely egyúttal az álmok egyik gyakori és hagyományos alkalma. A közeli Homokkomárom mellett, ahova minden évben elzarándokolt, többször volt a jelentősebb délnyugat-dunántúli búcsújáróhelyeken: Vasváron, Sümegen, Keszthelyen és Csatkán. A leghosszabb út gyalog öt napig tartott. A búcsúprédikációkat mindig megjegyezte, szívesen idéz belőlük. A búcsúk fontos szerepet játszottak az imádság- és énekanyag, a vallási ismeretek és az elbeszélések közvetítésében. Sokan kértek tőle imádságot, ezeket lemásolta és postán elküldte. Előénekes és -imádkozó szerepe a búcsúkon korlátlanul érvényesült.

Vallásosságában jelentős helyet foglal el Jézus, Mária, a Szent Család, a Szentháromság és a szentek tisztelete. A szentek közül Szent Flórián, Nepomuki Szent János, Szent József, Páduai Szent Antal és Árpád-házi Szent Margit áll hozzá legközelebb. Az út menti keresztekénél és a szentek szabadtéri ábrázolásainál fogadott ünnepeken áhítatokat tartottak. A megrongálódott szabadtéri emlékek közül többet saját

költségén helyreállíttatott. A szentek segítségéről, közbenjárásáról több, a mindennapi életből vett élménytörténetet beszél el.

Az álmelbeszéléseken kívül, azoktól függetlenül számos egyéb, túlnyomórészt vallásos tartalmú szöveget ismer: csodatörténetet, szentlegendát, exemplumot, mirákulumot, igaz történetet. Ezek nagyobb része olvasmányjaiból és mások elbeszéléseiből vett nemzetközi folklórtörténet vagy -motívum, kisebb része saját tapasztalatból merített, tanulságos vagy tréfás, anekdotikus történet.

Vallásosságának külső megnyilvánulásai miatt nem egy alkalommal került összeütközésbe a hivatalos egyház fiatalabb képviselőivel. Az egyik kiskanizsai pap többször megszegyenyítette: eltiltotta az áldozástól, kipredikálta, az általa vezetett búcsús csoporttal szemben szankciókat alkalmazott stb. A kiskanizsai asszonyok egy része ugyancsak nem nézte jó szemmel buzgóságát. A megszegyenyítések következtében abbahagyta az előimádkozást, a helyi plébániatemplom helyett a közeli nagykanizsai ferences templomot látogatta, és egy sajátos vallási önellátásra rendezkedett be. A méltatlan papok életét és a békepapi mozgalmat kritikusan szemlélte. Más felekezetek vallásosságával kapcsolatban tájékozatlan, de nem ellenséges beállítottságú. A magány utáni vágya idősebben ismét előtérbe került: „Ha magam lettem volna, akkor már szent lennék” – mondta egy alkalommal.

Az álmok értelmezése

Legrégibb emlékezetes álmai fiatalabb korára, az 1950-es évek elejére nyúlnak vissza. Megkülönbözteti egymástól a mindennapi és a különös álmokat. Elbeszéléseiben kizárólag az utóbbiak szerepelnek, ezeket egy másik világ üzeneteként értelmezi, és csak ezeket őrizte meg hosszú időn át az emlékezetében. Bármiféle egyéb (például teológiai) megkülönböztetés az álmokkal kapcsolatban teljesen ismeretlen számára. Régebben több, úgynevezett különös álma volt, egy vastag könyv kitelne belőlük – állítja. Betegség, haláleset, ünnepek környékén, illetőleg a kilencnapos böjtök alatt mindig „csodálatos” álmai voltak, különösen a böjt utolsó napjaiban. A különös álmok elmaradását részben a házban uralkodó békétlenségnek, részben a fáradtságnak tulajdonítja. A bajt most is előre megálmodja, de csak utólag jön rá az álom értelmére.

Álmaiban a halottak gyakran a búcsúra való indulás előtt jelentkeztek, hogy az úton imádkozzanak értük. Bármit kért, az álomban mindenre kapott feleletet. Az álom néha azonnal, máskor három hónapra, fél évre vagy egy év múlva „valósult be”, igazolódott a valóságban, de volt olyan is, amelynek tíz év múlva ismerte föl az értelmét. A saját álmán kívül családtagjai, ismerősei különös álmait is elmondja és értelmezi.

Számos álomszimbólumnak ismeri a jelentését, néhányat azonban máig sem tudott megfejteni. Ezek a szimbólumok a különös álmok elbeszéléseiben csak ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő, azok értelmezésében nem játszanak jelentős szerepet. Az álom megfejtésének képességét a Szentlélek megvilágosításának tulajdo-

nítja. A szimbólumok jelentésének egy részét más asszonyoktól, illetve álmoskönyvből tanulta. Saját álmai egy részének megfejtésében mások segítettek neki. Az álmoktól különválasztja az úgynevezett égi sugallatokat, az egyéb természetfölötti élményeket, különleges érzékelést és a természetfölöttinek tulajdonított segítséget. Az álomvilágot és a valóságos világot határozottan elkülöníti egymástól, de a természetfölötti révén szoros kapcsolatot épített ki közöttük.

Az álomelbeszélések tartalmi sajátosságai

A vizsgálat alapjául összesen hatvankét önálló álomelbeszélés szövege szolgál. A tartalomelemzésben használhatatlannak bizonyult mindenféle külső, irodalomtörténeti, teológiai, pszichológiai stb. tipizálási kísérlet.¹⁶ Ehelyett az álmok központi szüzséjét vettük alapul, esetenként kiegészítve az elbeszélő értelmezésével. Ezek az értelmezések a szövegváltozatok tanúsága szerint az idők folyamán nem változtak, s az adott anyagra biztos kiindulásnak tekinthetők. Ez a csoportosítás a fő tartalmi jellemzők mellett tükrözi azokat a funkciókat, amelyeket az álmok az elbeszélő számára betöltöttek, egyben tovább bővíti az oktató célzatú, moralizáló, vallásos élménytörténetek tipológiáját.

Az életrajzi és a kulturális kontextus ismeretében nem meglepő, hogy az álmok túlnyomórészt vallásos jellegűek.¹⁷ Többségük kifejezetten vallási témájú (36). A nem kifejezetten vallási tartalmú álmok egy részében ugyancsak szerepelnek vallási motívumok (14). További lehetőség, hogy az álom kerettörténete, értelmezése tartalmaz vallási vonatkozást (6). A vallásos motívumot egyáltalán nem tartalmazó szövegek aránya tíz százalék alatt van (6).

Az elbeszélések kilenc tartalmi csoportba oszthatók. 1. A vallási témájú szövegek első csoportjának középpontjába különféle vallásos cselekvésre való felszólítás, ezek megerősítése, illetve a vallási felfogással ellentétes cselekvések tiltása áll. 2. Ezekből elkülönülnek az egyházi előírás megszegésére figyelmeztető, illetve az egyházzal való konfliktusban megerősítést tartalmazó szövegek. Külön-külön csoportot alkotnak 3. a Mária-, illetve 4. az ördög (kísértés)-álmok elbeszélései. 5. Az egész anyagnak csaknem egyharmadát a halállal, halottakkal, halottak lelkének megjelenésével kapcsolatos történetek teszik ki. Ezek tovább bonthatók aszerint, hogy a haláleset előre megálmodása, a halott tudósítása (a túlvilágról, a halott túlvilági sorsa, tisztító-tűzből való szabadulása) vagy az élők halott általi figyelmeztetése áll-e a középpontban. 6. A vallási témájú és a mindennapi élethez kapcsolódó álomelbeszélések között helyezkednek el a negatív élethelyzetek elfogadását vallási eszközökkel szankcionáló szövegek. 7. A kifejezetten életrajzi jellegű szövegek rendszerint ugyancsak tartalmaznak vallásos motívumokat. Jól körülhatárolható csoportot alkotnak 8. a mindennapi élettel és 9. a politikai, történelmi eseményekkel kapcsolatos történetek, melyek egy részéből szintén nem hiányoznak a vallási utalások, szimbólumok.

Az álmok szerkezete

A tartalomhoz hasonlóan az álomelbeszélések szerkezete is változatos. 34 történet önmagában áll, 28 szöveg két, illetve három tagból álló sorozatot alkot. Ezek a sorozatok az álmok tartalmi összefüggései nyomán jöttek létre. Az álomelbeszélések négy nagy szerkezeti típusba sorolhatók.

1. A szövegek élén maga az álom áll, melyhez néha körülményeinek bemutatása, értelmezése kapcsolódik. Kiegészítő szerkezeti elemek a való életből vett, álommal kapcsolatos történetek; imádságok és mások álmának elmondása esetén különböző közlések az álmodóról. Az is előfordul, hogy az értelmezés, morális megjegyzés az álom szövegébe illeszkedik.

2. Az elbeszélés az álom körülményeinek rövid bemutatásával kezdődik. Ezt követi maga az álom, amelyhez értelmezés, figyelmeztetés, esetleg más, hasonló tartalmú álommal való összevetés vagy az értelmezésbeli tanácsstalanság hangsúlyozása kapcsolódik.

3. Az álmot hosszabb bevezető történet előzi meg. Ennek tartalma szorosan kapcsolódik az álomhoz. Műfaja változatos: szentlegenda, személyes élmény elbeszélése, értelmezés, kérés, más álma esetén az álmodó jellemzése és vallásos szokás, előírás ismertetése egyaránt előfordul. Kedvelt megoldás, hogy a bevezető szöveg az álom után folytatódik és mintegy keretbe foglalja azt. A befejezés itt is többnyire az álom értelmezése, illetve a valós életből vett önálló történet az álommal kapcsolatban, melynek szerepe az értelmezés. Előfordul befejezőként az álombeli kérdésre adott ébrenléti válasz, az elbeszélő saját cselekedete, erkölcsi tanulság és az álmodó jellemzése.

4. Az utolsó típusba tartozó szövegek jellemző vonása a redukció: az álom és az értelmezés egyaránt csak röviden, utalásszerűen szerepel. A kettő sorrendje tetszőleges, egyéb szöveg csak kivételesen fordul elő.

Az álom műfaja

Az álomelbeszélésnek mint folklór műfajnak a meghatározásánál abból indulunk ki, hogy ezek a szövegek a mindennapi szájhagyományozó közlés részét alkotják, s egyben részei az epikus hagyomány felaprózódási folyamatának. Történetileg az álom szoros kapcsolatban áll a látomás¹⁸ és a jóvendülés (jóslat)¹⁹ műfajaival, s ez a kapcsolat máig kimutatható. A látomásokhoz, jóvendülésekhez hasonlóan az álomelbeszélések mint a szájhagyományban élő hiedelem- és élménytörténetek az úgynevezett másodlagos, beágyazott műfajok közé tartoznak. Egy másik időbe vetítenek bizonyos eseményeket, elképzeléseket; valóságos magjuk van, és rendszerint konkrét személyhez kapcsolódnak. A vallási és hiedelemképzetek nagy szerepet játszanak bennük, kifejezik a történelmi, társadalmi, erkölcsi változásokat, és utalnak a világképre. Az álom a látomással együtt a hivatalos egyház részéről ambivalens megítélésben részesült,²⁰ de ennek ellenére egészen a XVIII. századig az egyházi tanítás eszközéül szolgált. Ezt köve-

tően az álomértelmezés növekvő elítélése, superstícióvá („babonává”) nyilvánítása és tilalma következtében fokozatosan kiszorult belőle, s a magánszférába került át.

Az álomelbeszélés olyan személyes elbeszélés, élménytörténet, amely a valóságos eseményeket, a személyes tapasztalatot összekapcsolja a természetfölöttivel, ezért *néphitmemorat*nak tekinthető.²¹ Az álmodón kívül más is elmondhatja (kollektivitás), s mint másodkézből származó memorat *példázattá* alakulhat. Központi magja és fő mozgatója a különös, a szokásostól eltérő álom, melyhez a valóság elemeiből és más elbeszélő motívumokból, műfajokból építkező kerettörténet és értelmezés kapcsolódik. Többnyire egyetlen szüzsét fejt ki, de néha több elbeszélés össze is kapcsolódhat. Az álomelbeszélésben a személyes élménynek a hagyományos ismeretek nyújtanak keretet, aminek következtében a szöveg összhangban áll a kulturális környezet memorat-, monda- és hiedelemanyagával.²² Mint néphitmemorat elbeszélési mintákat kínál a néphittapasztalatok számára, feltárja a természetfölötti aktualizálódásának helyzeteit és befolyását az emberi cselekvésre.²³ Az elbeszélésekben az eredeti élmények, az egyedi, sajátos elemek és a megszilárdult kollektív hagyományelemek aránya változó, ebből következően a szövegek szervezetségi szintje különböző. Az álomelbeszélések additív módon felépített, motívumhalmazokkal létrejött szövegek, melyekben az alkotóelemek összekapcsolódásának esetlegessége és a változékony szerkezet az eleven élmény- és hiedelemháttérnek, valamint az aktuális vonatkozásoknak tulajdonítható.

A különböző szervezetségű szövegek egy elbeszéléseken belüli megjelenésével párhuzamosan a típusképződés bizonyos ismertetőjegyei is kialakultak. Ilyen vonások elsősorban a vallási cselekvéssel és a halottakkal kapcsolatos, valamint az életrajzi és a politikai álomelbeszélésekben találhatók. A halállal, halottakkal kapcsolatos történetek magja azonos a magyar hiedelemmonda-katalógus megfelelő típusaival. A jellegzetes formulák közül kiemeljük a hitelesítő motívumok nagy számát, mint például a valóságalelemek, illetve a természetfölötti vonatkozás hangsúlyozása, részletezése; az álom–valóság–természetfölötti közti szoros kapcsolat és a köztük lévő folyamatos átmenet előtérbe helyezése; az előjelek beigazolódása; konkrét személyek említése és jellemzése; a kerettörténet és az álom összekapcsolása; az álom idejének meghatározása valóságos eseményhez viszonyítva. További toposzok: utalás az álom korábbi elmondására más személynek; tiltakozás a túlságosan személyesnek tartott álmok elmondása ellen; az értelmezés nehézségének hangsúlyozása; hivatkozás több más hasonló álomra. A típusképződésre utal az is, hogy a szövegváltozatok csupán apró tartalmi és szerkezeti eltéréseket mutatnak az alapszöveghez viszonyítva.

Fontos sajátosság, hogy az álom magához vonz különböző más műfajú szövegeket is. Ezek részint a kerettörténetben, részint magában az álomban jelennek meg. Ilyen kapcsolódó műfajok az *élettörténet*, a *párbeszéd*, a *szentéletrajz* vagy annak motívuma, az *evangéliumi parafrázis*, az *imádság* (*ráolvasás*, *könyörgés*), valamint a *szólás*.

A műfaji sajátosságok között utolsóként említjük az előadásmódot, a gesztúra jellegzetességeit. Ezek lényegében azonosak a néphitmemorat (élménymonda) előadási kötöttségeivel, ahol a mozdulatok, az arckifejezés elsődleges feladata az élmény, a természetfölöttivel való találkozás felidézése és a hitelesség fokozása.²⁴ Az előadás-

beli sajátosságok az elbeszélés folyamán a különböző műfajú szövegrészeknek megfelelően állandóan változnak.

Funkció

Az elbeszélések szerepe az egyén számára alapvetően kettős: egyrészt jövendőmondás, iránymutatás, tudatosítás, felkészítés, másrészt megerősítés, megnyugtatás, az egyén, a társadalom, az intézmények és a hitvilág igazolása, a krízishelyzet integrálása a mindennapi életbe, a szenvedés leküzdése.²⁵ A közösség számára a didaktikus, morális tanítás közvetítése és az azzal való mozgósítás áll előtérben, amihez másodlagos célként a szórakoztatás kapcsolódik. Az elbeszélések fontos funkciója a saját tapasztalat, a múlt, jelen és jövő értelmezése, indoklása, az egyéni és közösségi tekintély és azonosság megerősítése, valamint a Föld és Ég, az élők és holtak közötti kapcsolat biztosítása. A szövegek szerepet játszanak a mindennapi valóság, a hivatalos egyházi elképzelések és a népi hitvilág integrációjában, egy sajátos népi vallásosság és az azt magában foglaló világkép kialakításában, közvetítésében.

Mások álomelbeszéléseinek átvétele és közvetítése, illetve a saját álom továbbadása másoknak közvetlenül mutatja a szövegek szerepét a társadalmi kapcsolatteremtésben. A szövegek közvetítésének ismétlődő motívuma az álom értelmezése körül támadt nehézség vagy nézetkülönbség. Saját álom másoknak történt elmondására a szövegek mintegy tíz, míg mások álomelbeszéléseinek átvételére több mint húsz százalékánál találtunk közvetlen utalást. A vonatkozási környezet túllépte a megszokott családi és tágabb rokonsági kereteket, s kiterjedt a szomszédságra, a lakóhelyre, a lelki vezetőre, a búcsús társakra és a gyóntatóra is. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy ezek a vonatkozási személyek a gyóntatópap kivételével mind asszonyok voltak.

Az álmok forrásai

Az elbeszélések közvetlen forrása a saját álomtapasztalat. A közvetett források között első helyen áll a közösségi álomértelmezés: a család és a rokonság, a vallási vonatkozási csoport és a lakóhelyi közösség tagjainak elbeszélései. Ehhez járul az alkalmi kapcsolat a hivatásos álomértelmező, jövendőmondó személyekkel. A szóbeli hagyomány mellett egyenlő súllyal szerepel az írásos közvetítés – erre gyakran közvetlen utalás is van a szövegekben. Az olvasmányok egyik csoportját a vallásos jellegű kiadványtípusok alkotják: *ének- és imádságfüzetek és -könyvek*, valamint a *szentek életrajzai*. A délnyugat-dunántúli nyomdák 1840–1940 közötti ponyvatermékeiből az asszony számottevő gyűjteményt hozott létre. A füzeteket folyamatosan használta és gyakran kéziratos bejegyzéseivel látta el. A ponyvafüzetek tematikus csoportjai számos párhuzamot mutatnak az álomelbeszélések tartalmi vonásaival, hatásuk elsősorban az elbeszélések kerettörténeteiben érvényesül. A nyomtatványokon kívül több kisebb kézirata is volt, melyeket mások kézirataiból vagy nyomtatványokból másolt le magá-

nak. Ezeket az iratokat az utóbbi időben nem használta; az asszony legtöbbször már csak imádságoskönyveket olvas.

Az olvasmányok másik csoportjába tartoznak a jövővel kapcsolatos kiadványtípusok, mindenekelőtt az *álmoskönyvek*. Álmoskönyv az asszony tulajdonában nem maradt fenn, de korábban forgatott ilyen. A magyarországi álmoskönyv-irodalom a XVI. század végétől kisebb megszakításokkal folyamatosnak tekinthető, virágkorát az első világháború előtti évtizedekben élte.²⁶ Álmoskönyv számtalan változatban és kiadásban a vásárokon egészen 1945-ig mindenütt kapható volt, együtt terjesztették a *kalendáriumokkal*, melyeknek az álomfejtés sokszor része volt.²⁷ A vizsgált szövegek szempontjából különleges jelentőségű, hogy az asszony lakóhelyének közvetlen közelében, a nagykanizsai Wajdits József nyomdájában az 1870-es évektől kezdve több kiadásban megjelentek csízióval bővített álmoskönyvek.²⁸ Wajdits egyike volt a gyér számú vidéki álmoskönyv-kiadónak, s minden valószínűség szerint az ő egyik kiadványa járt az asszony kezében.

Álomelbeszélések és világgép

Korábbi kutatások tanúsították, hogy egyetlen személy egyetlen elbeszélő műfaj körébe tartozó szövegei is lehetővé teszik a kultúra egyéni perspektívájának, elbeszélés és világgép kapcsolatának vizsgálatát. A műfajelemzés tanulságait a világgépre alkalmazva az álomelbeszéléseket a kulturális repertoár részeként értelmeztük. A szövegek tükrében kirajzolódtak az egyén világgépének forrásai, formálódása, vallási vonatkozásai és kapcsolata a közösségi hagyománnyal, az életrajzi, gazdasági és társadalmi kontextussal, annak változásaival. Juha Pentikäinen eredményes kísérletet tett az álomértelmezésnek a világgép-értelmezésbe való bevonására a természetfölötti tapasztalat, ezen belül az előjelek keretében.²⁹ Rámutatott arra, hogy az álmok és az álomelbeszélések a társadalmi kommunikáció, a kollektív hagyománykövetítés eszközei, az életmód és a világgép alakító tényezői, melyekben a kognitív dimenzióhoz a vallásosság affektív oldala kapcsolódik, illetve kerül előtérbe.³⁰ Ezek a szövegek a vélekedések, tapasztalatok és elképzelések egyéni rendszerén, a személyes érdeklődésen túl tükrözik az egyén és környezete átfogó kategóriák szerinti értelmezését és tájékozódási mintáit, az adott társadalmi, kulturális, politikai helyzetet, az egyén és a közösség érdekeit, illetőleg változtatási szándékát az adott helyzeten. Választ adnak az élet kihívásaira, és jelzik a sztereotip válaszok alkalmazási lehetőségeit az egyedi helyzetekben.

A szövegek keletkezési körülményeit vizsgálva az egyéni életpálya szakaszait egy azonosulási és akkulturációs folyamat részeként értelmeztük. A legfontosabb általános feltételek a hitre alapozott vallási világgép, az ember mikrokozmoszként és a „látás” teremtő tevékenységként való felfogása. A gyermekkortól folyamatosan jelen lévő fokozott vallási érdeklődés és ezen érdeklődés intézményes mederbe terelésének megghiúsulása mellett alapvető jelentőségű, hogy a családi és társadalmi változások, a traumatikus élmények sorozata nyomán 1950 körül újabb törés következett be az azonosulási és akkulturációs folyamatban. A domináns családi szerep vállalásá-

nak kényszere, a gazdasági, társadalmi feltételek megváltozása jelentős kihatással volt a vallási mezőre, de újabb törés itt nem következett be, s az egyházi élet állami korlátozása inkább ösztönözte az asszony buzgóságát. Az új családi és társadalmi helyzeten nem akart, illetve nem tudott változtatni, ehelyett az egyéni és közösségi vallási szféra további kiépítését helyezte előtérbe.

Az álomvilág általános kompenzációs jellegén túl ezek az elbeszélések megmutatják az egyén konkrét törekvését a negatív családi, társadalmi valóság kiegyenlítésére. Az ismétlődő családi konfliktusok, az élet krízishelyzetei mellett egyéni perspektívából tükrözik azt a nyomasztó társadalmi, kulturális valóságot és szerkezetet, amelyet az 1950-es évek politikai elnyomása eredményezett. A szövegek tükrében a világgép központi szervező elve az egyén alapvető vallási beállítottsága, melyben a népi és az egyházi hagyományelemek egymás mellett élnek, illetve a népi elképzelések egyházi formában jelennek meg. Ezt a szinkretikus törekvést jelzi az élmények és a különböző forrásokból, történeti rétegekből származó szövegek és elképzelések összekapcsolása. Ez a sajátos módon építkező, a külső szemlélő számára nem mindig követhető belső, alternatív vallásosság a hivatalos egyház és a társadalmi környezet bizonyos része számára egyaránt kihívást jelentett, és adott esetben újabb konfliktusok forrásává vált. Bár az asszony érzelmi azonosulása a római katolikus kereszténységgel alapjában nem változott, viszonya a hivatalos egyházzal, továbbá vallásos nézetei és azok értelmezése részben külső hatások nyomán az életpályán többször módosult.

A világgép jellemző vonása a gyakorlati szemlélet: a rendkívüli, a természetfölöttire mindig számít, annak megjelenése mindig valamilyen cél érdekében történik, s a hivatalos egyház igénybevétele nélkül is közvetlen kapcsolatot talál vele. Saját közvetítő szerepét a túlvilág és a mindennapi élet között magától értetődőnek tartja, és a természetfölöttit a mindennapi élet természetes meghatározójaként értelmezi. Ugyanezt tükrözi, hogy a szövegekben szereplő tárgyak, fogalmak és cselekvésformák között a vallási jellegűek és a vallási kontextusban megjelenők vannak túlsúlyban a mindennapi élet tárgyaival, fogalmaival és cselekvésformáival szemben.

Az egyetemes keresztény vallási képzetek mellett az álomelbeszélések motívumai tükrözik a vallásosság archaikus történeti rétegeit: alapvetően középkori eredetű (például *meghajló kereszt, lélekszabadítás a tisztítóútból, Gergely-mise, Mária és a szentek mint a halott lelkének patrónusai*) és barokk kori (*rózsafüzér-társulat, rózsafüzér királynéja, segítő Mária, szentképek védő szerepe, Jézus szíve, Szent József és a Szent Család tisztelete* stb.) meghatározottságát, amihez csupán néhány XIX–XX. századi motívum (*lourdes-i Mária*) kapcsolódik. Az egyházi hagyományból időközben kiszorult, népi elképzelések világgépet meghatározó elemei közül fatalista vonás a sorsban és az átok erejében való hit. Említést érdemel az *ördög* elképzelése ismeretlen férfiként és a *kilencnapos böjt* mágikus eljárásának gyakori alkalmazása. A széles körben elterjedt jóslásban és a magyar néphit természetfölötti lényekben az asszony nem hisz, az utóbbiak helyét keresztény alakok (Jézus, Mária, szentek) töltik be. Ez utóbbiak szerepét húzzák alá a szövegek ikonográfiai vonatkozásai. A világgép szinkretikus jellegét hangsúlyozza, hogy a ráolvasások, a laikus (apokrif, népi) imák és az egyházi imádságoskönyvek funkcionális különbségeik ellenére egyaránt előfordulnak. A világgépen belül a túlvilággépet kör-

vonalazzák a *halállal*, *halottakkal* kapcsolatos álomelbeszélések, melyek létrejöttében meghatározó szerepet játszott a hazajáró halottal és a halottlátóval kapcsolatos néphit-elemek összekapcsolódása az epikus sztereotípiákkal.

A világképnek része az egyén viszonya *környezete* tagjaihoz, a *térhez* és az *időhöz*. Az elbeszélésekben szereplő valóságos személyek előfordulási aránya hozzávetőlegesen tükrözi a személyes kapcsolatok hierarchiáját. Legnagyobb számban a családi, rokoni kör tagjai fordulnak elő. Őket követik a vallási vonatkozású csoport tagjai, míg a lakóhelyi közösség képviselői a közelebről meg nem határozott személyekkel együtt csak a harmadik-negyedik helyen állnak. A szövegek tér-idő viszonyait vizsgálva az álomban szereplő konkrét helyszínek az egyén térbeli vonatkozású környezetére, a valóságos idő és az álomidő kapcsolata pedig időfelfogására vetnek fényt. A legfontosabb térbeli vonatkozású keret a lakóhely és annak környéke, benne a templom, utca, piac, áruház, mező és szőlőhegy. Ezt követik a közvetlen lakókörnyezet (ház, udvar), a rokonsággal kapcsolatos helyszínek és végül a lakóhelyen kívüli távoli települések. Mindez mutatja a világkép alapvetően lokális tájékozódását.

A szövegek több mint kétharmadában találtunk valamilyen utalást a valóságos idő és az álom idejének kapcsolatára. Az idő meghatározása egyetlen, évszámmal jelzett kivételtől eltekintve mindig csupán közvetve, valamilyen valóságos eseményhez viszonyítva történik. Az időbeli tájékozódás legfontosabb viszonyítási pontjai a vallási cselekvések, szokások, ünnepek és a halálesetek. Viszonylag gyakran szerepel idő-meghatározóként egy történeti korszak, esemény vagy annak jellemzője. Csupán néhány alkalommal határozza meg az álmat életrajzi mozzanat vagy a viszony egy másik álomhoz. Magukban az álmokban az időre vagy annak múlására való utalás csak elvétve fordul elő. Az időkezelést meghatározó tényezők tehát lényegében azonosak az elbeszélések fő tartalmi motívumaival. Az idő viszonylagosságának elve az elbeszélő tartalom függvényében érvényesül.

A kiskanizsai parasztság világképe a hasonlóságok mellett számos különbséget mutat fel a magyar parasztság olyan jelentős alkotó egyéniségeinek világképéhez viszonyítva, mint például Ámi Lajos mesemondó³¹ vagy Gari Margit mezőkövesdi summásasszony.³² Ez a világkép kevésbé egyéni, nem olyan differenciált és az elbeszélő kvalitása sem olyan látványos, mint az említett személyeké. Szükség lenne az így kapott kép összevetésére az asszony más elbeszélő szövegeivel. További kutatást igényel az is, hogy ezek a vonások mennyiben tekinthetők egy általánosabb elbeszélés- és világkép-modell egyéni változatának.

Jegyzetek

- 1 Trümpy (1984: 150).
- 2 Jeggle (1989: 57–61).
- 3 Kaivola-Bregenhøj (1986 – nem állt rendelkezésünkre); (1991); Kaivola-Bregenhøj-Palmenfelt (1992).
- 4 Le Goff (1988); Wittmer-Butsch (1990).
- 5 Kamphausen (1975).

- 6 Bitel (1991).
- 7 Bagliani-Stabile (1989).
- 8 Tubach (1964: 1783–1792).
- 9 Brückner (1974: 898. Motivregister).
- 10 Tüskés (1986: 150–151).
- 11 Trümpy (1984: 151).
- 12 Dinzelbacher (1981: 41). Vö. Schmitt (1987).
- 13 Eiriksson (1985: 247); (1987). Egy dél-amerikai mesemondóval készített interjúban például az egyik mese bevezető részét egy álom alkotja. Karlinger (1973: 166–167).
- 14 A tanulmány alapjául szolgáló anyaggyűjtést 1977-ben és 1981-ben végeztük. A vegyes tartalmú magnetofonfelvételek írott változata mintegy száz gépelt oldalt tesz ki, melynek nagyobb részét az álomelbeszélések alkotják. Az első felvétel 53, a második további 9 önálló szöveget tartalmaz. A szövegpéldákat terjedelmi okból mellőznünk kellett. Az asszony meg kívánta őrizni névtelenségét.
- 15 Markó (1981: 5–11).
- 16 Dinzelbacher (1981: 78–89).
- 17 Hall (1981: 237).
- 18 Dinzelbacher (1981: 393–45); Kretzenbacher (1975: 43–46); Molnár-Szigeti (1984); Jádi-Tüskés (1986); Grynæus (1991).
- 19 Polner (1980).
- 20 Harmening (1979: 94–117).
- 21 Gwyndaf (1984); Bennett (1984).
- 22 Körner (1979); Bosnyák (1980); Bihari (1980); Virt (1987: 22–29).
- 23 Kvideland (1989); Kvideland (1990: 229).
- 24 Sándor (1964: 546–549).
- 25 Kunt (1987: 106–108); vö. Schenda (1991).
- 26 Lendvay (1941); Krúdy (1981: 9–15); Pogány (1978: 211–221).
- 27 Cserbák (1988: 67); vö. Kovács (1989).
- 28 Borsa (1979: 465).
- 29 Pentikäinen (1978: 137–139).
- 30 Pentikäinen (1977: 141–142).
- 31 Erdész (1961).
- 32 Gari (1983: 5–46, 362–369).

Bibliográfia

- BAGLIANI, A. P.–STABILE, G. (szerk.) 1989: *Träume im Mittelalter. Ikonologische Studien*. Stuttgart–Zürich.
- BITEL, L. M. 1991: In visu noctis: Dreams in European Hagiography and Histories 450–900. *History of Religions* 31: 39–59.
- BENNETT, Gillian 1984: Women's personal experience stories of encounters with supernatural: Truth as an aspect of storytelling. In: *Papers 1. The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*. Szerk. Kvideland, R.–Selberg, T. 55–64. Bergen.
- BIHARI Anna 1980: Magyar hiedelemmonda-katalógus. *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához* 6. Budapest.
- BORSA Gedeon 1979: A csízio ellenlábasai és utóélete. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 437–518.
- BOSNYÁK Sándor 1980: A moldvai magyarok hitvilága. *Folklór Archivum* 12. Budapest.
- BRÜCKNER, W. (szerk.) 1974: *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*. Berlin.
- CSERBÁK András 1988: *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*. Budapest.
- DINZELBACHER, Peter 1981: *Vision und Visionsliteratur im Mittelalter*. Stuttgart.

- EIRIKSSON, Hallfredur Örn 1985: The Quest for Meaning in Icelandic Political Dreams. In: *Papers 3. The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*. Szerk. Kvideland, R.–Selberg, T. 247–254. Bergen.
- 1987: Symbolträume und Lebesdaten. *Vortrag auf SIEF's Third Congress, April 8–12*. Zürich.
- ERDÉSZ Sándor 1961: The world conception of Lajos Ámi storyteller. *Acta Ethnographica* 10: 327–344.
- GARI Margit 1983: *Le vinaigre et le fiel: La vie d'une paysanne hongroise*. Mémoires recueillis et présentés par Edith Fél–Tamás Hofer. 5–46; 362–369. Paris–Budapest.
- GRYNAEUS Tamás 1991: „Látomások” – túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. In: *Boldogasszony-ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Erdélyi Zsuzsanna. 143–180. Budapest.
- GWYNDAF, Robin 1984: Memorates, chronicates and anecdotes in action: Some remarks towards a definition of the personal narrative in context. In: *Papers 1. The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*. Szerk. Kvideland, R.–Selberg, T. 217–224. Bergen.
- HALL, J. A. 1981: Religious symbols in dreams of analytical patients. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 9/2: 237–249.
- HARMENING, Dieter 1979: *Superstitio. Überlieferungen und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin.
- JÁDI Ferenc–TÜSKÉS Gábor 1986: A népi vallásosság pszichopatológiája. Egy hasznosi parasztasszony látomásai. In: „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. 516–556. Budapest.
- JEGGLE, Utz 1989: Träume – kulturgeschichtliches Material? In: *Urbilder und Geschichte. C. G. Jung's Archetypenlehre und die Kulturwissenschaften*. Akten eines Kolloquiums vom Mai 1987 in Basel. Szerk. Burckhardt-Seebass, Ch. 57–69. Basel–Frankfurt am Main.
- KAIIVOLA-BREGENHØJ, Annikki 1986: *Drømme gennen tusinde år*. København.
- 1991: Dreams and culture. Nordic NIF Team studies dreams. *NIF-Newsletter* 19/1–2: 18–23.
- KAIIVOLA-BREGENHØJ, Annikki–PALMENFELT, Ulf (szerk.) 1992: *Drömmar och kultur. Drömböcker och drömtolkning*. Stockholm.
- KAMPHAUSEN, H. J. 1975: *Traum und Vision in der lateinischen Poesie der Karolingerzeit*. Bern–Frankfurt am Main.
- KARLINGER, Felix 1973: *Südamerikanische Märchen*. Frankfurt am Main.
- KOVÁCS I. G. 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történelmi és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest.
- KÖRNER Tamás 1979: Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. B) A halál és a halottak. *Ethnographia* LXXXI: 55–87.
- KRETZENBACHER, Leopold 1975: *Südost-Überlieferungen zum apokryphen „Traum Mariens”*. München.
- KRÚDY Gyula 1981: *Álmoskönyv*. Budapest (8. kiadás).
- KUNT Ernő 1987: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest.
- KVIDELAND, Reimund 1989: Storytelling in modern society. *Paper in the 9th Congress of the ISFNR. Budapest, 10–17. 6. 1989*. Budapest.
- 1990: Christliches Erzählen in norwegischen Erweckungsbewegungen. In: *Volksfömmigkeit. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz*. Szerk. Eberhart, H.–Hörandner, E. 219–231. Wien.
- LE GOFF, Jacques 1988: Christianity and Dreams. 2nd–7th Centuries. In: *The Medieval Imagination*. 193–231. Chicago.
- LENDVAY I. 1941: *Az álmoskönyv*. Budapest.
- MARKÓ I. L. 1981: *Kiskanizsai szótár*. Budapest.
- MOLNÁR Ambrus–SZIGETI Jenő 1984: *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*. Theológiai Tanulmányok, Új folyam 19. Budapest.
- PENTIKÄINEN, Juha 1977: Life History and World View. *Temenos* 13: 128–153.
- 1978: *Oral repertoire and world view. An anthropological study of Marina Takalo's life history*. Folklore Fellow Communications 219. Helsinki.
- POGÁNY Péter 1978: *A magyar ponyva tükrö*. Budapest.
- POLNER Zoltán 1980: *A teknőkaparó*. Szeged.

- SÁNDOR István 1964: A mesemondás dramaturgiája. *Ethnographia* LXXV: 523–556.
- SCHENDA, Rudolf 1991: Leidensbewältigung durch christliche Andacht. Geistliche und soziale Therapie-Techniken in der Devotionalliteratur des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*. Szerk. Bödeker, H. E.–Chaix, G.–Veit, R. 388–402. Göttingen.
- SCHMITT, Jean-Claude 1987: A látomások a középkorban. *Világosság* 28/4: 254–262.
- TUBACH, F. 1964: *Index Exemplorum. A handbook of medieval religious tales*. Folklore Fellows Communications 204. Helsinki.
- TRÜMPY, H. 1984: Der Traum in volkskundlicher Sicht. In: *Traum und Träumen. Traumanalysen in Wissenschaft, Religion und Kunst*. Szerk. Wagner-Simon, T.–Benedetti, G. 150–161. Göttingen.
- TÜSKÉS Gábor 1986: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a miráklumirodalom tükrében. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- VIRT István 1987: Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. *Folklor Archivum* 17. Budapest.
- WITTMER-BUTSCH, M. E. 1990: *Zur Bedeutung von Schlaf und Traum im Mittelalter*. Krems.